

ИСКАКОВА Э.С.

Ж.Баласагын атындагы
КУУ

ИСКАКОВА Э.С.

КНУ им. Ж.Баласагына

ISKAKOVA E.S.

KNU J.Balasagyn

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАНА ТАШКА ЧЕГИЛГЕН ЖАЗУУЛАРДАГЫ СЫН АТООЧТОРДУН ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ

ОБЩИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКЕ И КАМЕННЫЕ НАДПИСИ

GENERAL DEFINITIONS OF ADJECTIVES IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE
AND STONE INSCRIPTIONS

Аннотация: Бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги жана ташка чегилген жазуулардагы сын атоочтордун жалпылыктары кыскача салыштырылып берилет. Жазуулардагы җң-тнстҗрднн берилиши, буга чейинки тил илиминде изилдениши тууралуу маалыматтар анализге алынат.

Аннотация: В данной статье кратко сравниваются общие черты прилагательных в современном кыргызском языке и каменных надписях. Будут проанализированы данные о представлении цветов в письмах, предыдущие исследования в области языкознания.

Annotation: This article briefly compares the common features of adjectives in the modern Kyrgyz language and stone inscriptions. Data on the representation of colors in letters, previous studies in the field of linguistics will be analyzed.

Негизги сӗздӗр: сын атооч, җң-тнс, сҗз, семантика, лексика, текст.

Ключевые слова: Прилагательное, цвет, слово, семантика, лексика, текст.

Keywords: adjective, color, word, semantics, vocabulary, text.

Сын атоочтор лексика-грамматикалык маанилери жагынан да, морфологиялык курулуш җзгҗчҗлнн, башкача айтканда, сҗз җзгҗртнн, сҗз жасоо жагынан да снйлҗмдҗгн синтаксистик кызматы жагынан да җзннҗ тиешелнн белгилери бар сҗз топтору болуп эсептелинет [1., 277]. Ошондой эле, сын-сыпатты билдирннҗн сҗздҗр (сын атооч, этиш, тактооч сҗздҗр сыяктуу эле) дайыма җзннн маанилик кҗлҗмнн җзгҗртҗт [5., 64]. Бул сын - сыпаттын заттык, сапаттык, сандык, убакыттык, таандык жана башка категориялардын белгилерин кҗрсҗтҗт. Негизинен чындыкты таанууда заттын сын-сыпат тншннннн, жаңы байланыш жана коммуникациянын жаралышы менен кеңейгендиги белгилнн. Сын атооч жана зат атооч менен берилген, заттын сын-сыпат грамматикалык тншннннктҗрн сапаттуу җзгҗрдн десек болот. Мындай тншннннктҗр референттердин составынын кеңейиши менен зат ташка чегилген жазуулар менен салыштыруу аркылуу байкаса болот.

Маселен, эстеликтердеги жазууларда: **ач, аз, арык, ак, бош, бай, бек, боз, калын, кара, кары, кир, кӗк, кула, кызыл, семиз, сыңар, ток, тнз, тың, узун, эркин** деген

сыяктуу сын атооч сөздөр таптакыр өзгөрүнгө учураган эмес. Бул сын атоочтор V кылымдардан бери азыркы кыргыз тилинде да дал ушундай колдонулуп, жазылып келет. Сөзүнүн далилдин болсун нчнн эстеликтеги жазуулардан бир канча мисал келтире кетели. Бул мисалдар аркылуу байыркы жазуудагы сын атоочтун жалпылыктары белгилнн болот деген ойдобуз.

Тонукукка арналган эстеликтен (эстелик 1897-жылы Е.Н.Клеменец тарабынан табылган. 1898-жылы жазуунун эстампачы менен снрөтн тартылып, В.В.Радлов тарабынан которулган) [6., 82] бир канча сын атооч сөздөр кездешкен нзнндн мисал келтирели.

Семиз сын атоочу; Сакынтым: турук букалы, семиз букалы аркада билсер, - семиз бука, турук бука, тийин, билмез эрмис, - тийин. [6., 82]. Кыргызча окулушу: Ойлондум: торук (арык) букалары, семиз букалары аркада (экенин) билсе, семиз бука, торук бука деп, билбес эле деп, - канча ойлодум. [6., 86].

Тншннднрмө сөзднктө эти толук, майлуу. Кой семизи койчудан (макал) [3., 284] деп берилген. Демек, жогорудагы мисалдардан улам семиз сын атоочу мал жандыктарга карата айтылган, малдын эти толук, этнн, семиз, майлуу экендигин сыпаттаган, малдын абалын, кандай экенинен кабар берет. Чындыгында кыргыз эли байыртадан кечмөн эл катары жашоо өткөргөнднктөн, негизги жашоо турмушу мал жандыктар менен болгондуктан, малдын жакшы абалда болуусу кажет эле. Бнгннкн кнндө да тнрк элдери, анын ичинде кыргыз элибиз да жакшы этнн, семиз малга басым жасап, алар менен сыймыктанып, ошондой эле ар дайым этнн тамактар менен азыктангандыгы боюнча жогорку орунда турат. Байыркы жазууда семиз буканын айтылышы ушуга да байланыштуу болушу керек. Ошондой эле **семиз** сын атоочу эч кандай өзгөрүнснз азыркы кыргыз тилинде колдонулуп келе жатат.

Кызыл, кара, узун; Тнн удыматы, кннтнз олурматы, кызыл каным төкти (төкети?), кара терим йнгнрти, исиг кнчиг бертим өк, бен өзнм узун йелмег йеме ыт(т)-ым ок [6., 85]. Кыргызча окулушу: Тнн уктабай, кннднз отурбай, кызыл каным төгнп (төкети?), кара терим чыгарып, кнч-кубатымды (ишти, кнчтн) бердим мен, о, өзнм алыс (узун) жортуулдарга жиберип турдум, о [6., 90].

Узун жортуулга жибернн, демек алыс жактарга да чалгындоо иштерин жнргнзнн жана кол салуу деген тншнннктн берсе, калган эки сын атооч өң -тнстн билдирет.

Бул тексттеги өң-тнстн билдирген сын атоочтор өз орду менен колдонулуп, өң-тнстн гана билдирбестен, көмнскөдөгн катылган ойду да билдирип жаткансыйт.

Маселен, —кызыл

кан синтагмасы согуштук информацияны тнз кабарлап, өзгөчө образ тнзнп, эмоциялык жана физиологиялык функцияны аткарат [7., 19]. Бул жакта кызыл каным төгнп дегенде каардуу душман менен салгылашуу, дайыма жоокерчилик өмнр снрнн, элди коргоо, душмандарга кол салуу, согуш майданында тынбастан кнн өткөрнн деген маанини тншннө алабыз. Анын сөзднктөгн маанилерин карап көрөлн:

Кызыл: 1) Кандын ыраңындай тнс.

Революциялык кыймылга тийиштнн, совет өкмөтннө, советтик тнзнлншкө байланыштуу адамдар.

Көбннчө көгнш тнстөгн, ак тнс аралаш жылкыга карата айтылат.

өтмө мааниде – эт

ѳтмѳ мааниде – бастырылып, бѳлнннп алынган эгин, таза дан [3., 69] деген негизги тншнннктѳргѳ ээ экендигин байкадык. Демек, кызыл сын атоочу бир гана тнстн билдирбестен, бир канча маанини берет.

Экинчи сын атооч —**кара** лексемасы бул контекстте —**кѳп** маанисин туюндурат [7., 19]. Тактап айтканда кара терим деген сѳз айкашында, кѳп тер тѳктнм, кѳп тер агыздым дегенди билдирет. Демек, талыкпастан эмгектеннн, эмгек кылгандан чарчабоо, ар дайым кыймылда болуу. Бул тншнннктнн негизги тѳркннн ушул ийгиликке жетнндѳ эч качан талыкпай, чарчабай башчылык кылып келдим дегендик.

Изилдѳѳлѳрднн негизинде сын атоочтордун маанилик ѳзгѳрннлѳрн кѳп маанилннлнк касиети менен эмес, анын жаңы лексика-семантикалык байланыштарды жарата алуусу менен да ѳзгѳѳлѳнѳѳрн белгилнн болду. Сѳздѳрднн эмоционалдуу, баа берннчнлннн сѳзднн белгилнн бир лексика-семантикалык, тематикалык топко тиешелннлннн жана бул топко тиешелнн сын атоочтордун мннѳзднн ѳзгѳѳлннктѳрннннн кѳптннннѳ байланыштуу келет.

Демек, ѳн-тнс билдирннчн сын атоочтордун тематикалык тобу, негизинен, семантикалык бир типтннлнк жана эмоционалдуу бир тондуулук менен айырмалана алат. Ошондой эле, символ идеялык образдуулук менен так белгилѳѳнн талап кылат да, «жѳн гана белгиленген шарттар» - сын атооч менен зат атоочтун айкашы – ѳн-тнс билдирннчн сын атоочтордун жалпы мазмуну ачылбайт. Мындай кѳрнннштн изилдѳѳдѳ кѳр кѳм идеялык контекст жана анын тарыхый маданий байланышы ѳзгѳѳѳ мааниге ээ. Негизги оорчулукту ѳн-тнс билдирннчн сын атоочтордун семантикасында пайда болуучу «маанилик обертондорду» табуу нчнн жалпы масса колдонуп жнргѳн сѳз айкаштарды билнн. Анткени сѳз кѳркѳм контекстке тншкѳндѳ ага баш ийип, бнтнндѳй чыгарманын таасиринде каларын билебиз. Тексттеги сѳздѳрднн байланышын ташка чегилген жазуулардан карап кѳрсѳк:

Кнл тигин Байыркун (ың **ак** адгырыг) бинипмоплайу тегди; бир эриг окуп урты, эки эриг удышуру санчды; ол тегдукде Байыркунуң **ак** адгырыг удлыкын сыйу урты [6., 58]. Кыргызча окулушу: Кнл-Тегин Байыркундан (алынган ак айгырды) минип опуруп тийди; бир эрди ок менен учурду, (окко) эки эрин да сайды, ал чабышта Байыркунун ак айгырынын жамбашы сынды.[6., 66].

Бир отуз йашыңа Чача сеңннке снңишдимиз; эң илки Тадыкын Чурың **боз** (атыг бинип тегди, ол ат анта). ѳлти. Акинти Ышбара йамтар **боз** атыг бинип тегди, ол ат анта ѳлти;[6., 57-58]. кыргызча окулушу: Жыйырма бир жашында Чача Сеңнң менен (Чача-Сеңнндѳ?) снңнштнк (сайыштык) эң алгач Тадыкын-Чурдун боз (атын минип тийди, ал ат анда) ѳлдн. Экинчи жолу Ышбара-Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда ѳлдн; [6., 66].

Келтирилген мисалдардагы **ак**, **боз** тнстѳрн тнстнк атоо маанисинде колдонулду. Кээ бир учурларда контексттеги сын атооч лексикасынын маанилери ар башка маанини берип же болбосо снйлѳмднн артында кѳмнскѳ маани берип калган учурлар кездешет. Маселен, жогоруда мисал келтирилген кызыл, кара, кѳк тнстѳрн тнстнк мааниден тышкары кыйыр, ѳтмѳ маанидеги тншнннк берип калды.

Жыйынтыгында сын атоочтун ташка чегилген жазуулардагы жана азыркы кыргыз тилиндеги жалпылыктары тѳмѳнкнлѳр:

заттын сын-сыпатын билдирет;

заттын ѳннн-тнссн билдирет;

заттын тулкусун билдирет;
заттын формасын билдирет;
заттын келгенин көрсөтө алат.

Ошондой эле байыркы жазууда кездешкен - ач, аз, арык, ак, бош, бай, бек, боз, калың, кара, кары, кир, кёк, кула, кызыл, семиз, сыңар, ток, тнз, тың, узун, эркин [6., 29] деген сын атоочтор эч өзгөрүнгө учураган эмес.

Ар кандай абстрактуу сөздөргө карата сын атооч сөздөр;

Сын атоочту жасоочу мнчөлөрдүн да кездешет;

Салыштырма даражаны уюштура турган мнчө –сы+раак. [6., 30]

Жогоруда аталган жалпылыктар сын атооч сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндегидей эле ташка чегилген жазууларда алган орду жана заттын ар кандай абалын көрсөтүүндө сын атооч сөз түркүнүн ролу чоң, баа жеткис. Ошондой эле сын атоочтор жазууда —түрк уруусун даңазалоодо (көк түрк), согуштук сценалардын катышуучусунун – аттын тнснн сыпаттоодо, эл менталитетинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырууда, геосимволикалык, саясий тншннктөрдүн туюндурууда өз орду менен колдонулуп поэтикалык чыгарманын идеясын ачууга, образдар системасын жаратууда үбөлгө тнзип, көркөм снрөттөгнч функция аткарган [7., 19], - деген пикирди колдойбуз.

Ошондой эле, окумуштуу Т.Аширбаевдин: —...сын атооч сөздөрдүн тексттен же снйлөмдөн алып таштасак, мазмундун сапатына доо кетет, тексттин эстетикалык баалуулугу төмөндөйт, натыйжада тексттин таасир этнн мнмкннчлнлгн жоюлат [2., 30] – деген пикирин ырастайбыз. Андыктан оюбузду бекемдөө нчнн төмөндө мисал келтире кетели.

Кнл-Тегинге арналган эстеликтен (1889-жылы Н.Я.Ядринцев тарабынан Орхон суусунун Кошо-Цайдам деген жерден табылган. 1891-жылы окумуштуу В.В.Радлов тарабынан изилдөөгө алынып, эстеликтин окулушу такталган) [6., 52] мисал келтирели. Алтун, кнмнш, исигди, кутай буңсыз анча бирнр табгач будуң сабы снчиг агысы йымшак эрмис; снчиг сабын йымшак агын арып, ыраг будуныг анча (инче деп да окулат) йагутыр эрмис; йагру контукда кисре аныг билиг анта йнр эрмис эдгн билге кисиг, эдгн алп кисиг йорытмаз эрмис; [6., 53]

Кыргызча окулушу: алтын, кнмнш, ичимдикти кытай кыйналбай-кысталбай мынча көп берип жнргөн табгач элинин сөзн таттуу, оозу (сөзн) жумшак эди (эле); таттуу сөзн менен, жумшак асылы менен азгырып ыраак калкты өзннө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) нйрөнштн. Эстнн, билги кишини, эстнн алп кишини буза албас; [6., 60-61]

Мына ушул эле тексттен сын атооч сөздөрдүн алып салалы. Жалпыбызга тншннктнн болсун нчнн кыргызча окулушун колдонолу.

Алтын, кнмнш, ичимдикти кытай кыйналбай-кысталбай мынча берип жнргөн табгач элинин сөзн, оозу (сөзн) эди (эле); сөзн менен, асылы менен азгырып ыраак калкты өзннө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) нйрөнштн. кишини, кишини буза албас;

Тексттен сын атооч сөздөр алынгандан кийин табгач элинин сөзн жана кишинин элеси жөн гана супсак, кунарысыз болуп калды. Жазуудагы сын атооч сөздөрдүн орду менен пайдаланып, ошол учурду элестнн берген. Демек, сөз түркнмдөрдүн ичинен сын атооч сөз түркнмн жок текст толук маалымат бере албайт. Тилде грамматикалык жактан эч

кандай өзгөрүн болбогону менен, текстте семантикалык жактан кемтик толук байкалды. Мисалдан улам төрт негизги кемчиликти көрсөтө алабыз:

айтылган ой же окуя тууралуу кеп чындыктан алыс сезилет;

семантикалык жактан кемтик байкалат;

кеп маанисиз, тншннкснз болот;

жазуунун эстетикалык боёктуулук, көркөмдүүлүк, таасир этннчнлнк жагын бир топ эле басаңдатат.

Демек, жогоруда көрсөтүлгөндөй сын атоочтун семантикалык табиятынын мнмкннчнлнктерннн деңгээли ар кандай келет. Андыктан сын атооч сөздөр көркөм стилде гана эмес, илимий стилде да, публицистикалык стилде да, иш кагаздар стилинде да, снйлешнн стилинде да белгилнн тексттин негизги өзөгнн тнзп, ар бир стилдин өзгөчөлннгнн жараша кеңири, жыш пайдаланылат. Анын натыйжасында тексттин көркөмдүүлннгн, таасирдүүлннгн, эмоционалдуулугун, баалуулугун жогорулатат. Жыйынтыктап айтканда ташка чегилген жазуулардагы сын атоочтордун пайдаланышы азыркы кыргыз тилиндегидей мааниге ээ экендиги аныкталып, узак убакыт өтсө да жалпылыктары сакталып калгандыгын көрннгө болот.

Колдонулган адабияттар:

Азыркы кыргыз тили., - Б.: 2015

Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика [Текст]: жогорку окуу жайларынын студенттери нчнн окуу китеби / Т.Аширбаев; жооп. ред. А.Оморов. –Бишкек: 2001. – 3-китеп. -172 б.

Кыргыз тилинин тншнднрмө сөздннгн [Текст] / тнз.: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. -624 б.

Мигирин, В.Н. Тил дисплей категорияларынын системасы катары [Текст] / Мигирин В.Н. -Кишинев: Штиинца, 1973. -. -237 с.

Мурзалиева А., М.Гапаровдун чыгармаларынын эстетикалык кудурети (сын атоочтун мисалында). -Бишкек: 2014.

Орхон-Енисей тексттери. –Ф.: —Илим, 1982, 240 б.

Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-тнс сөздөрннн лексика-семантикалык жана стилистикалык мннөздөмөлөрн (диахрондук жана синхрондук аспекттер) [Текст]: филол. илимд. докт. ... дис.: 10.02.01 / К.Саматов. –Бишкек, 2003. -330 б.